

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA ZAMAN VƏ MƏKAN

İxtisas: 5719.01– Folklorşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Tehranə Səyyad qızı Xudaverdiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2023

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Mahmud Qara oğlu Allahmanlı

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Aftandil İsrafil oğlu Məmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəmməd Məmmədsəid oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Filologiya elmlər doktoru, professor
Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim insanların dini təsəvvürlərinin, həyata, ətraf aləmə baxışlarının öyrənilməsinin ən mühüm yollarından biri də məkan və zaman anlayışlarının tədqiqindən keçir. Şifahi epik ənənədə məkan və zaman hadisələrin cərəyan etdiyi passiv fon deyil, süjetin təşkilində aktiv rol oynayan mühüm amildir. Məhz buna görə məkan və zaman kateqoriyasından tədqiqatçılar forma yaradan, sistem təşkil edən element kimi bəhs edirlər. Məkan və zamana baxış janrın poetik xüsusiyyətlərini formalaşdırdığı üçün bu anlayışların tədqiqi yalnız arxaik təsəvvürləri öyrənməyə deyil, eyni zamanda nağıl qruplarını bir-birindən fərqləndirməyə kömək edir.

Məkan və zaman universal anlayışlardır. Dünyanın müxtəlif xalqlarında bir-birinə bənzərlik təşkil etdiyi üçün başqa xalqlarda bu sahədə aparılmış araşdırmalar Azərbaycan nağıllarında da məkan və zamanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əvəzsiz rol oynayır. Bu baxımdan M.M.Baxtin, T.V.Sivyan, S.Y.Neklyudov, M.Eliade, K.Levi-Strauss, V.N.Toporov, V.V.İvanov, D.S.Lixaçev, Y.M.Lotman, D.N.Medriş, F.M.Selivanov və digər araşdırıcıların bu sahədəki tədqiqatları Azərbaycan nağıllarındakı məkan və zaman anlayışlarının öyrənilməsi üçün güclü nəzəri baza formalaşdırır.

Azərbaycan folklorşünaslığında nağıllardakı məkan və zaman anlayışları indiyə qədər müstəqil tədqiqat predmeti olmamış, yalnız nağılların strukturuna, poetik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş araşdırmalarda bu mövzudan bəhs olunmuşdur. F.Bayatın Azərbaycan nağıllarının struktur xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş dissertasiyasında sehrli nağıllardakı məkanın xüsusiyyətləri doğma və yad, aşağı və yuxarı məkan qarşıdurmaları əsasında təhlil edilmişdir. V.İsgəndərovanın fəlsəfə doktorluğu işi olan “Ənənəvi nağıl formulları” əsərində, O.Əliyevin “Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri” monoqrafiyasında Azərbaycan nağıllarındakı zaman və məkan formullarından bəhs olunmuşdur. Bundan başqa Azərbaycan folklorşünaslığında A.Hacılı¹,

---

¹ Hacılı, A. Mifoloji sistemdə dünya ağacı // A.Hacılı. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, – 2002. – s. 3-30

Ə.Tanrıverdi², A.Xəlilov³ və digər tədqiqatçıların araşdırmalarında isə epik məkan elementləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Mövzunun tədqiq tarixinə dair verdiyimiz qısa icmaldan aydın olur ki, Azərbaycan folklorşünaslığında aparılan araşdırmalarda nağıllardakı məkan və zaman anlayışlarına toxunulsa da, indiyə qədər onlar sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. İlk dəfə bu dissertasiyada Azərbaycan nağıllarındakı məkan və zaman (əsasən də sehrli və dini nağıllarda) ətraflı təhlil edilmiş, qədim insanların təfəkkürü, dünyagörüşü fonunda bu anlayışlar öyrənilməyə çalışılmışdır. Dissertasiyanın adında zaman ifadəsinin ilk yazılmasına baxmayaraq bu anlayışlar bütün araşdırma boyu məkan və zaman şəklində verilmişdir. Bunun da əsas səbəbi nağıllarda zamanın məkana tabe bir anlayış olması, məkana görə şəkil alması, onun əsasında formalaşmasından irəli gəlir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini şifahi ənənədən yazıya alınmış sehrli və dini nağıllar təşkil edir. Bununla belə, yeri gəldikdə müqayisə üçün bahadırlıq və məişət nağıllarına da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə nağıllardakı məkan və zaman anlayışları təşkil edir. Məkan və zamanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həm əcdadlarımızın dünyaya, ətraf aləmə baxışını öyrənməyə kömək edir, həm də fərqli nağıl qruplarının ortaya çıxmasına aydınlıq gətirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan nağıllarında məkan və zamanın təqdimi prinsiplərini öyrənmək və bu təsəvvürlərin mənbəyini, onları formalaşdıran amilləri müəyyən etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

– Azərbaycan nağıllarındakı məkan və zaman elementlərinin semantik təsvirini vermək;

– Məkan və zamanın nağıl strukturunda oynadığı rolu müəyyən etmək və epik ənənənin inkişafı nəticəsində baş verən dəyişiklikləri izləmək;

---

² Tanrıverdi, Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu / Ə.Tanrıverdi. Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 120 s.

³ Халилов, А. Ритуально-мифологическая семантика перехода через реку в славянском фольклоре // Bakı: “Sivilizasiya” jurnalı, – 2015. №8, – с 32-39

- Nağıl məkanının təşkilində əksliklərin rolunu üzə çıxartmaq;
- Doğma və yad, yuxarı və aşağı, müqəddəs və dünyəvi məkan qarşıdurmaları və onların təzahür formalarını öyrənmək;
- Azərbaycan nağıllarında məkan və zamanın əlaqəsini araşdırmaq;
- Sehrli və dini nağıllarda zamanın xüsusiyyətlərini öyrənmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda leksik-semantik və struktur-funksional tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Nağılların tədqiqində tez-tez müraciət olunan leksik-semantik təsvir metodunda nağıllara təşkil olunmuş dil hadisəsi kimi yanaşılır. Bu metod süjetlərin arxetip strukturunun bərpası üçün geniş imkanlar açır. Struktur-funksional metoda görə isə, mətn hər birinin bəlli funksiyası olan struktur elementlərdən təşkil olunur. Bu metodun köməyi ilə həmin elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi, mətnin təşkilində onların rolu öyrənilir. Bundan əlavə, mövzunun araşdırılması zamanı M.Eliade, A.Y.Qureviç, S.Y.Neklyudov kimi tədqiqatçıların əsərlərinə də müraciət olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılıb:

1. Məkan elementləri nağıl daxilində bəlli funksiyalar yerinə yetirən struktur təşkiledici elementlərdir.

2. Nağıllarda məkan doğma və yad qarşıdurması əsasında formalaşdığı üçün xalqın yaşadığı tarixi ərazi doğma, onun sərhədlərindən kənarında yerləşən məkanlar isə yad məkan kimi təsvir olunur.

3. Mifoloji mətnlərin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayan xaos-kosmos qarşıdurması nağıllarda doğma və yad, yuxarı və aşağı, müqəddəs məkan və dünyəvi məkan şəklində təzahür edir.

4. Nağıl strukturunun əks qütblər əsasında təşkili medial məkanların, medial obrazların xüsusi önəm qazanmasına səbəb olmuşdur. Belə məkanlar (obrazlar) qütblər arasında ziddiyyəti yumşaltmaqla onlar arasında keçidi təmin edirlər.

5. Nağıllarda zaman anlayışı məkana tabedir və məkanın xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Sehrli nağıllarda o fantastik səciyyə kəsb edir, dini nağıllarda isə dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təşkil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan nağıllarındakı məkan və

zaman anlayışları ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dissertasiyada məkan elementlərinin semantik təsviri verilmiş, onların nağil strukturunda oynadığı roldan ətraflı bəhs edilmişdir. Bundan əlavə, ilk dəfə Azərbaycan folklorşünaslığında dini nağıllardakı məkan və zamanın xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuş, müqəddəs və dünyəvi, halal və haram, müsəlman və kafir oppozisiyaları əsasında dini nağıllardakı məkanın xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin Azərbaycan nağıllarında məkan və zamanın əlaqəsi, eyni janrlı folklor nümunələri üçün xarakterik zamanın və məkanın xüsusiyyətləri folklorşünaslıq elmimizdə ilk dəfə tədqiq olunan məsələlərdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məkan və zaman elə anlayışlardır ki, aid olduğu dövrün insanının dünyaya, zamana baxışını əks etdirir. Bu baxımdan dissertasiya işi qədim insanların dünyaya baxışının öyrənilməsi, gündəlik həyatımızda sıx-sıx qarşılaşdığımız bir çox anlayışların mahiyyətini başa düşməyimiz üçün zəngin nəzəri material verir. Dissertasiyanın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə, burada əldə olunan nəticələrdən nağil qruplarının təsnifatında, ayrı-ayrı qrupların süjet tərkibinin müəyyənləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, bu tədqiqat işi digər epik nümunələrdəki oxşar anlayışların araşdırılması üçün də nəzəri baza təşkil edir.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 25 yanvar 2019-cu il tarixli iclasında (protokol № 06) təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şuranın 18 aprel 2019-cu il tarixli iclasında mövzunun adında dəyişiklik olunmuş (protokol № 4) və mövzu qeydiyyatla alınmışdır. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 30 aprel 2019-cu il tarixli iclasında həmin mövzu (protokol № 09) təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin AAK-ın siyahısına daxil edilmiş jurnal və toplularda çap etdirdiyi 17 elmi məqalə, konfrans materialı və tezisdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri haqqında Humanitar və ictimai elmlər üzrə I Beynəlxalq Elmi Konfransında, Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 140 illiyinə həsr olunmuş “A Person in the History” adlı XIV Beynəlxalq

elmi konfransında, eləcə də “International Scientific Symposium “The triumphant leader of the victorious people: İlham Aliyev dedicated to the 44-Day Patriotic War and the Victory in Karabakh” Beynəlxalq simpoziyumunda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi: Dissertasiya işi “Giriş”, 3 fəsil, “Nəticə”və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 8 səhifə – 14513 işarə, I fəsil 49 səhifə - 99952 işarə; II fəsil 37 səhifə - 76831 işarə; III fəsil 46 səhifə - 92237; “Nəticə” 3 səhifə - 7393 işarə olmaqla ümumi həcmi 160 səhifə - 298045 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsinə diqqət çəkilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Azərbaycan nağıllarında məkan anlayışı**” adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir. “1.1. **Azərbaycan nağıllarında məkan elementlərinin semantik təsviri**” paraqrafında məkan elementlərinin təsviri verilir, onların nağıl daxilində oynadığı roldan danışılır. Qeyd olunur ki, məkan nağıllarda sadəcə hadisələrin cərəyan etdiyi fon deyil, həm də bu elementlərin hər birinin nağıl strukturunda oynadığı rol, daşdığı funksiya vardır.

Nağıl qəhrəmanın doğma və yad məkan arasında yerdəyişmələrindən təşkil olunub. Yad məkan üfui və ya şaquli istiqamətdə yerləşir. Üfui istiqamətdə verildiyi zaman dağ, meşə, çay, dərə və sair sərhəd zonaları vasitəsilə doğma məkandan ayrılır. Nağıllarda qəhrəman o dünyaya oğurlanmış şəxsi xilas etməyə və yaxud o dünya

elementlərini gətirməyə yollandığı zaman həmin zonalardan keçərək gedir. O dünya varlıqları da qəhrəmanı təqib etdiyi zaman həmin sərhəd zonalарına qədər təqib edir, qəhrəman sərhədi keçdikdən sonra təqibi dayandırır. Dağ, meşə, çay, dərə kimi məkan elementlərinin sərhəd adlandırılmasına yalnız bir nağılda rast gəlinir. “Şahzadə Mütəlib” nağılında divlər Şahzadə Mütəlibi boyunlarına alıb o dünya ilə bu dünyanın sərhədinə qədər gətirirlər. Səhrəddə onu düşürüb deyirlər: *“Bizim sərhədimiz buracandı. Burdan o yana gərək özünüzdə gedəsiniz”*⁴. Əksər hallarda həmin məkan elementlərinin nağıl daxilində yerinə yetirdiyi funksiyadan onların sərhəd rolu oynadığı anlaşılır. Dağ, meşə, çay, dərə kimi məkanlar təkcə o dünya ilə bu dünyanı ayırmır, eyni zamanda şəhərlər, məmləkətlər arasında da sərhəd rolu oynayır. Hətta qəhrəmanın getdiyi yolu təsvir edən “az getdilər, çox getdilər, dərələr keçib, dağlar aşdılar, ta ki gəlib çatdılar Çin padşahının torpağına” formulunda da qəhrəmanın yad məkana gedərkən dərələr keçib, dağlar aşdığı deyilir. Belə məkanların nağılların təşkilində rolu olduqca böyükdür. Nağılda qəhrəmanı fəaliyyətə təhrik edən, süjet xəttinin başlamasına səbəb olan bir çox hadisələr məhz bu məkanlarda yaşanır, qəhrəman köməkçi vasitələrlə bu məkanlarda qarşılaşır.

Nağıllarda ev, saray, imarət doğma məkanı, qala, qalaça, qəsri isə yad məkanı təmsil edir. Ev nağıllarda ən etibarlı məkan hesab olunur. Nə qədər ki, qəhrəman evdədir, onun üçün heç bir təhlükə yoxdur. Əsas təhlükə qəhrəman evi tərk etdikdən sonra başlayır. Evdən ayrılma müəyyən faciələrə yol açır. Evə yad ünsürlərin – ögey ana, naməhrəm biri, nabaləəd adam və yaxud yad cismin gətirilməsi onun güvənliyini itirməsinə səbəb olur. Ona görə nağıllarda yad adamın evə gətirilməsi qadağan edilir, yaxud arvad ərinə evə yad adam gətirdiyi təqdirdə qabaqcadan onu xəbərdar etməsini tapşırır. “Şükufə xanım” nağılında qız onunla evlənmək istəyən padşah oğlu ilə şərt kəsir: evə yad adam gətirəndə ona xəbər versin. Padşah oğlu şərtə əməl etmir, Şükufə xanıma xəbər vermədən dərvişi qəsri alır. Nəticədə həmin gecə hamı yuxuda ikən dərviş uşağın başını kəsim qanlı bıçağı qızın

---

⁴ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Məmməd Hüseyin Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.131

cibinə qoyur. Qızı uşağın ölümündə günahlandırıb evdən qovurlar⁵. Təkcə yad adam deyil, yad cismin, əşyanın da evə gətirilməsi qəhrəman üçün müəyyən fəsadlar törədir. Qəhrəmanın yoldan tapdığı qanad onun gedər-gəlməzə göndərilməsinə səbəb olur, çaydan tapılan quru kəllədən doğulan uşaq qan tökülməsinə bais olur və s.

Doğma şəhər haqqında təsəvvürlər də eynilə ev haqqında təsəvvürlər əsasında formalaşmış və ev üçün söylənilən fikirlər ona da aiddir.

Ada, cəzirə nağıllarda “yad dünya”ya ekvivalent məkan elementləridir. E.Safron skandinav folklorunda ada mifologemindən bəhs edərkən onu fəvqəltəbii güclərin yaşayış yeri, təhlükə mənbəyi kimi xarakterizə edir⁶. Azərbaycan nağıllarında da ada əjdaha, ilan, digər heyvanların yaşadığı qorxulu məkan kimi təsvir olunur. Padşahın aradan götürmək istədiyi şəxsi adaya sürgün etməsi, bəzi yad məkanların ada dövlətləri kimi təqdim olunması da adanın yad məkan kimi qavranılmasından irəli gəlir. Əsas quru parçasından kənarında yerləşməsi, başqa sözlə, təcrid olunması, hər tərəfdən su ilə əhatə olunması onun yad məkanla eyniləşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

S.Y.Neklyudov epik folklorun təşkilində zaman və məkanın rolundan bəhs edərkən yazır ki, təhkiyyə formullarının tarixi davamlı olaraq məzmun elementlərinin forma elementlərinə keçidi ilə xarakterizə olunur. Qədim obraz yeni estetik tələbə uyğun olaraq yenidən funksionallaşır, bununla belə ilkin cizgilərini saxlayır⁷. Azərbaycan nağıllarındakı məkan markerlərinin təsvirindən də məlum olur ki, mifoloji dünya modelini formalaşdıran elementlər sonradan kompozisiya ünsürlərinə çevrilərək nağılları təşkil etmişlər.

“1.2. Azərbaycan nağıllarında yol xronotopu” paraqrafında nağılların təşkilində mühüm rol oynayan yolun təsvirinə dair qeyd

---

⁵ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – s.219

⁶ Сафрон Е. Мифологема острова в скандинавском фольклоре // Ученые записки Петрозаводского гос. университета. 2018. № 6 (175). – с. 43

⁷ Неклюдов, С.Ю. Статические и динамические начала в пространственно-временной организации повествовательного фольклора // Типологические исследования по фольклору: сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа (1895-1970). – Москва: Наука, – 1975, – с.182

olunur ki, yol tək cə qəhrəmanın bir nöqtədən digər nöqtəyə gedərkən qət etdiyi məsafə deyil, həm də kompozisiya elementidir. O, həyatı əhəmiyyətli hadisələrlə – görüş, təsadüfi qarşılaşmalar, toqquşma, təqib, maneə ilə zəngindir. Sehrli nağıllarda qəhrəman köməkçi vasitələrlə, sehrli əşyalarla məhz yolda qarşılaşır. O, yolda ikən yeni dostlar, köməkçilər əldə edir ki, onlar da hadisələrin sonrakı inkişafında mühüm rol oynayır, əsas məqsədə çatmaqda ona kömək edirlər. Yol nağıllarda cığır, əyri-üyrü yol, kələ-kötür yol, hətta dəryada yol və s. formalarda təzahür edir. Forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, bunların hamısının or-taq cizgiləri vardır ki, həmin cizgilər bir yerdə yol obrazını təşkil edir.

Folklorda yol adı deyil, doğma və yad məkanı, bu dünya ilə o dünyanı bir-birinə bağlayan yoldur. O dünya varlıqlarının nüfuz edə biləcəyi məkan olduğu üçün yol təhlükələrlə doludur. Qəhrəman yad məkana gedərkən yolda bir çox maneələrlə qarşılaşır. Bu maneələr təbii maneə deyil, sonradan yaradılmış süni əngəllərdir. Ümumiyyətlə, nağıllarda asan gedişin dönüşü çətin olur. K.Z.Ostrovskaya bunu belə ifadə edir: *“Əgər “ora” (yad məkana – T.X.) yol ətraflı təsvir olunursa və nağıllın bütün məzmununu əhatə edirsə, onda geriyə yol artıq işarədir, final öncəsi bağlayıcı-epizoda qədər ixtisar edilə bilər. Burada istisnalar da vardır. Belə ki, geriyə dönüşdə qəhrəmanın yeni maneələrlə üzləşməsi, “geri”yə yolu “ora” gedişdən daha maraqlı və naməlum edir”*⁸.

Qəhrəman yad məkana gedərkən heç bir maneə, əngəllə qarşılaşmayıbsa, onun dönüşü çətin olur. “İbrahim” nağılında göbəkkəsməsinin dalınca qürbətə yollanan qəhrəman onunla evlənib öz ölkəsinə qayıdır. Gedişi asan olduğu üçün dönüşü çətin olur. Yolda əmisinin ona hədiyyə etdiyi toqqa yeddi qanad ifritə tərəfindən oğurlanır. Qəhrəman köbəkkəsməsinə tərki edib toqqanın dalınca yollanır, yalnız yeddi ildən sonra oğurlanmış toqqanı əldə edib geri qayıdır⁹. “Məlikməmməd” nağılında divi öldürüb qızları xilas edən qəhrəman geri qayıdarkən qardaşlarının xəyanəti ilə üzləşir. Qardaşları ipi kəsib onu quyuya

---

⁸ Островская, К.З. Концепт путь-дорога как эквивалент концепта испытание в концептосфере народной волшебной сказки // Филологические науки: вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, – 2018. № 12(90), ч. 3, – с. 582

⁹ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.217

salırlar¹⁰. Bu cür əngəllər qəhrəmanın dönüşünü çətinləşdirir, onun qarşısında əlavə maneələr yaradır. O, düşdüyi vəziyyətdən çıxmaq üçün həmin maneələri aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalır. Əgər yad məkana gediş çətin olubsa, bu zaman onun dönüşü asan olur. Ağ çeşmə daşını gətirməyə gedən Bəhrəm yolda əjdahanı öldürür, divlərin göyərçini ilə yarışır, çeşmə başında onlara hücum çəkən divi öldürür. Gedərkən müxtəlif maneələri dəf etdiyi üçün dönüşü asan olur¹¹.

Yol mədəniyyət hadisəsi kimi bu dünya ilə bağlıdır. Yad məkana gedən yolun əyri-üyrü, kələ-kötür olması, dar cığırdan ibarət olması əslində yolsuzluğun başqa bir formada ifadəsidir. “Şahzadə Mütəlib” nağlında tacirin dağın başında ölümə tərk etdiyi qəhrəmanın dağdan enmək üçün yol tapmaması, dirilik suyu dalınca Zülmət dünyasına gedən İsgəndərin oradan balasını çöldə buraxdıqları madyanın sayəsində çıxması o dünyada yolun olmadığını göstərir. Cığır, əyri-üyrü yol, kələ-kötür yol kimi məkan elementlərinin işləndiyi məqama diqqət yetirdikdə bu daha aydın görünür. Yolun olmaması, yolun əyri-üyrülüüyü, kələ-kötürlüyü, məkana gedən yolun ancaq cığır olması dağ, meşə, zülmət dünyası, o dünya kimi marginal məkanlar üçün xarakterikdir. “İlan və qız” nağlında ilan evləndiyi qızı əyri-üyrü yollardan apararaq yaşadığı mağaraya gətirir¹²; “Naşükür qız” nağlında qızın meşədə qarşılaşdığı qarının evi hündür bir dağın başında olur. Dağa ancaq kələ-kötür bir cığır qalxır¹³. Yolsuz məkana yol salmaq, yol açmaq hamama mıx çalmaqla, qəbiristanlıqda halva çalmaqla eyni anlama gəlir. Yol salındığı təqdirdə həmin məkan öz səciyyəsinə itirir, qorxulu, təhlükəli olmaqdan çıxır. Ucu-bucağı görünməyən, keçilməz dərya ondan yol açıldıqdan sonra ram edilir, onu keçmək, qət etmək daha asan olur¹⁴.

Yol nağılların poetik xüsusiyyətindən asılı olaraq fərqli anlam

---

¹⁰ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2005. – s.169

¹¹ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – s.172

¹² Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Tərtib edən Nürəddin Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2005. – s.233

¹³ Yenə orada, s.264

¹⁴ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / Toplayıb tərtib edən: Hənəfi Zeynalli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s.216

daşıyır. Sehrli nağıllarda o, sınaq meydanıdır. Qəhrəman yolda o dünya varlıqları tərəfindən sınağa məruz qalır, onlara məxsus sehrli əşya və köməkçiləri yolda əldə edir, qəhrəman yoldaşlıq etdiyi şəxsi yolda sınağa çəkir. Dini nağıllarda isə yol ibrət dünyasıdır. Yolda baş verən, yaşanan hadisələr axirət dünyasını yada salır, insanı pis əməllərdən uzaq olmağa, dini dəyərlərə uyğun həyat sürməyə çağırır.

Yol evdən, doğma məkandan başlayır, evdə də bitir. Qəhrəman nə qədər uzaqlara getsə, öz xoşbəxtliyini yad məkanda tapsa da, yekunda doğma məkana, öz evinə qayıdır. Bu təkcə qəhrəman üçün xarakterik deyil, köməkçi personajlarda da bunu izləmək mümkündür. Köməkçi personajlar qəhrəman yolda ikən ona qoşulurlar, bütün səfər boyu onu müşayiət edirlər, əsas məqsədə çatmaqda ona kömək edirlər. Qəhrəman əsas məqsədə çatdıqdan sonra onlar nağıl ömürlərini başa vurduqları halda belə yenə də qəhrəmanı tərk etmirlər. Geri qayıdanda yol boyu onu müşayiət edir, yalnız qəhrəmanla tanış olduqları yerə çatdıqdan sonra ondan ayrılırlar. Hər şeyin başladığı yerdə bitməsi doğma məkanın mifoloji təfəkkürdə oynadığı roldan irəli gəlir. Mifə görə dünya yaranmamışdan öncə xaos mövcud olmuş, yer üzü başdan-baş su ilə örtülmüşdür. Allah öncə sudan kosmosu yaratmışdır. Allah tərəfindən yaradıldığı, insanın ilk mənimsədiyi, ilk yaşadığı yer olduğu üçün qədim insanlar doğma məkanı (kosmosu) müqəddəsləşdirmiş, onu yad məkana (xaosa) qarşı qoymuşlar. Onun üçün doğma məkan (bu adı ev, şəhər və ya məmləkət də ola bilər) həmişə əziz sayılmışdır. Çünki onun nəzərində doğma məkan dünyanın mərkəzidir, digər məkanlar isə onun ətrafında formalaşmışdır. Doğma məkana bu münasibətin nəticəsidir ki, nağıl dünyasında bütün evdən ayrılmalara, yerdəyişmələr yekunda doğma məkana – evə, doğma şəhərə, doğma məmləkətə qayıdıqla tamamlanır.

“1.3. Azərbaycan nağıl məkanının təşkilində toponimlərin rolu” paragrafında isə beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusu əsasında toponimlərin səciyyəsi verilir. Paraqrafda nağıl toponimləri real toponimlər və xəyali toponimlər olmaqla iki qrupa ayrılır. Real coğrafi adlar isə aid olduqları obyektlərin təyinatından asılı olaraq dörd qrupa bölünür: 1. Qitə, ölkə adları; 2. Məmləkət, vilayət, şəhər adları; 3. Oronimlər; 4. Hidronimlər.

Azərbaycan nağıl toponimikası orta əsr toponimlərini xatırladır.

Misir, Yəmən, Hindistan, Çin, Firəng kimi bir çox orta əsr ölkələri şəhər dövlətləri kimi qarşımıza çıxır. Bu məkanların real məkanlarla ad oxşarlığından başqa heç bir ümumi cəhəti yoxdur. Qəhrəmanın bu ölkələrə gedərkən qət etdiyi məsafənin, keçdiyi yolun coğrafi uyğunluğu belə yoxdur. Həmin məkanlar qəhrəmanın ölkəsinə düşmənin münasibəti, əks qütbə də dayanması ilə seçilir. Qalan şeylər hamısı eynidir. Hətta dil baryeri belə yoxdur. Həmin ölkənin sakinləri də qəhrəmanla eyni dili danışır, yad məkanı təşkil edən karvansara, hamam, çayxana, bazar və sair doğma məkanla eynidir. Bununla belə, yad məkan onun üçün xarakterik meyvəyə, orada hansısa bir heyvanın olub-olmamasına, qeyri-adi adət-ənənəyə görə doğma məkandan fərqlənir.

Nağılların strukturuna diqqət yetirdikdə görürük ki, istənilən məkan deyil, İsfahan, Qəndəhar, Heydərabad kimi məkanlar doğma məkan kimi verilir, Hindistan, Çin, Firəng kimi məkanlar isə doğma məkana qarşı duran, onunla düşmənçilik edən məkanlar kimi təqdim olunur. Doğma məkan üçün əsas təhlükə bu məkanlardan gəlir. Firəng padşahı doğma məkanı müharibə ilə hədələyir, Hindistan padşahı göndərdiyi tapmacanın cavabı verilmədiyini təqdirdə doğma məkana hücum edəcəyini bildirir. Etnos, bir qayda olaraq, özünün sahib olduğu tarixi ərazini doğma məkan kimi qavrayır, bu coğrafiyadan kənar qalan əraziləri isə yad məkan kimi xarakterizə edir. Bununla əlaqədar, qəhrəmanın yaşadığı məkan *öz, doğma, vətən* kimi mənsubiyyət bildirən sözlərlə ifadə olunduğu halda, yad məkan *uzaq, özgə, təhlükəli, tilsimli* kimi təyinlərlə verilir.

Sehrli nağıllarda xəyali məkanlar nağıl məkanının təşkilində fəal iştirak edirlər. Xəyali məkanlar nağıllarda, bir qayda olaraq, yad məkanı təmsil edirlər: *“Fantastik toponimlər ya “yad çarlığı”ın nominasiyalarıdır, ya da onunla real dünya arasında sərhəd zonalarını ifadə edirlər”*¹⁵. Xəyali məkanlar aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə adlandırılır.

1. Orada yaşayan sakinlərə görə: Divlər şəhəri, Pərilər ölkəsi, Cinlər ölkəsi.

---

¹⁵ Зворыгина, О.И. Функционирование топонимов в русской литературной сказке // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия: Филологические науки, – Волгоград, – 2009. № 2 (36), – с. 117

2. Məkan elementlərinin sayına görə: Yeddi dağ, Yeddi təpə.

3. Məkanın fiziki xüsusiyyətinə görə: Qara dağ, Qara dərə, Sarı dağ, Ağ çeşmə.

4. Məkanın səciyyəsinə görə: Tilsimlər ölkəsi.

Təhlilə cəlb olunmuş 164 nağılda cəmi 56 toponimin qeydə alınması Azərbaycan nağıllarında məkan adlarının o qədər də çox olmadığını göstərir. Bunun da əsas səbəbi nağıllarda məkan adlarının çox vaxt konkret toponimlərlə deyil, “bir şəhərdə”, “bir kənddə”, “bir mahalda” kimi qeyri-müəyyən formullarla verilməsidir. Mövcud coğrafi adlar isə nisbi səciyyə daşıyır, real coğrafi adlarla ad oxşarlığından başqa heç bir eyniliyi yoxdur. Hətta ölkənin durumu, yerləşdiyi istiqamət, qəhrəmanın ora gedərkən qət etdiyi yol – hamısı nisbi səciyyə daşıyır. Buna baxmayaraq, coğrafi adlar özləri bəlli bir informasiyanın daşıyıcısıdır. Toponimlər əcdadlarımızın keçmiş haqqında yaddaşdır, onların ətraf aləmə baxışdır. Coğrafi adlar bizə əcdadlarımızın sahib olduğu coğrafiya haqqında məlumat verir, yad və düşmən məkanları bizə tanıdır, bizdə tarixi coğrafiyamız haqqında təsəvvür yaradır.

“**Nağıl məkanının əksliklər əsasında təşkili**” adlanan ikinci fəsil üç paragrafda ümumiləşmişdir. “**2.1. Doğma və yad məkan qarşıdurması**” paragrafında deyilir ki, sehrlı nağıllarda məkan əks qütblər əsasında təşkil olunur. Bunun bir tərəfində qəhrəmanın doğulduğu, boya-başa çatdığı doğma məkan, digər tərəfində isə demonik güclərin olduğu yad məkan durur. Yad məkanın əsas xüsusiyyəti doğma məkandan çox-çox uzaqlarda yerləşməsidir. Qəhrəmanın ayağına dəmir çarıq geyinib əlinə dəmir əsa alması və çarıq yırtılıb dəmir əsas yeyilənə qədər itmiş arvadını axtarması və yaxud yad məkana gedərkən qət olunan məsafəni ifadə edən “az getdi, çox dayandı, çox getdi, az dayandı, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi” formulu həmin məsafənin nə qədər uzaq olduğunu göstərir. Qəhrəmanın təkbaşına bu məsafəni qət etməsi mümkün deyil. Bu işdə yel atı, dərə atı, Simurq quşu, sehrlı xalça, o dünya varlıqları ona kömək edir.

“Şah Abbasın arvadı” nağıllar toplusunda çap olunmuş “Torçunun nağılı”nda belə bir motiv vardır. Nağılda deyilir ki, Novruz bayramında – il təhvil olan ərəfədə kim dilək istəyirsə, çərxi-

zəvvarın qarşısında dairə çəkərək onun içinə girir. Bu vaxt dünyanın bütün həşəratları, heyvanları onun üstünə gəlir. Dairəyə girən şəxs əgər qorxub ayağını ondan kənara qoyarsa, bu onun üçün yaxşı nəticələnməz: ya ölər, ya da dəli olar. Onlardan qorxmayıb dairənin içində qalarsa, onda həmin həşəratlar, heyvanlar gəlib dairənin yanında dayanır, dairənin içinə girməyə ixtiyarları olmadığı üçün heç nə edə bilmirlər. “Torçunun nağılı”nda da qəhrəman il təhvil olanda dairəyə girərək çərxi-zəvvardan iki fəriştənin ixtiyarının ona verilməsini istəyir¹⁶. Bu motiv doğma və yad məkan münasibətlərini izah edən gözəl bir detaldır. Dairənin içi doğma məkandır, naxırçıya aid olan, onun sahib olduğu ərazidir, dairədən kənar isə heyvanların, həşəratların hakim olduğu yad məkandır. Naxırçı nə qədər ki ayağını dairədən (doğma məkandan) kənara qoymayıb onun üçün heç bir təhlükə yoxdur, yad məkanın sakinlərinin (həşəratların, heyvanların) onun məkanına girməyə ixtiyarı yoxdur. Doğma və yad məkan münasibətlərini adi bir dairənin təmsalında bizə təqdim edən bu motiv eyni zamanda nağıl məkanının təşkilində sərhəd bölgələrin (bu motivdə o, cizgi ilə ifadə olunub) rolunu göz önünə sərir. Sərhəd hər iki dünyanı bir-birindən ayıran məkan elementidir, nağıllarda o, xaoslu əlamətlərlə təsvir olunur. Belə məkanlar qara təyini ilə verilir (Qaradağ, Qara dəniz), orada ot bitmir (yerə tüpürsən diş yerindən çıxar), keçilməz, adam ayağı dəyməyən yer kimi təsvir olunur. Nağıllarda hadisələr meşə, dağ, çay, dəniz kimi marginal zonalarda cərəyan etdiyindən bu məkanla bağlı peşə sahiblərinin – ovçu, balıqçı, odunçu kimi personajların aktivləşməsinə səbəb olmuşdur.

Nağıllarda məkan daxilində istənilən yerdəyişmə doğma məkan-yad məkan-doğma məkan şəklində baş verir. Bu əksiliyin digər qütbündə fərqli məkanlar – Gülüstani-İrəm, Zülmət dünyası kimi xəyali, Misir, Hindistan, Çin kimi real məkanların durmasına baxmayaraq, həmin məkanlara doğru yerdəyişmələr də eyni prinsiplə təşkil olunur. Ona görə də qəhrəmanın doğma məkandan Zülmət dünyasına yerdəyişməsi ilə, doğma məkandan Hindistana doğru yerdəyişməsi arasında elə bir fərq yoxdur. O dünyaya yollanan qəhrəman necə o dünya varlıqlarının cildinə girirsə (özünü keçəliyə

---

¹⁶ Şah Abbasın arvadı / Toplayıb tərtib edən F.Bayat. – Bakı: Yazıçı, – 1996, – s.108

vurur, o dünyaya quş cildində daxil olur və s.), eynilə yad şəhərə gələn qəhrəman da keçəl qılığına, heyvan cildinə girir. Yaxud, nağıllardan çox yaxşı xatırlayırıq, o dünyaya yollanan qəhrəman yolda qarıya və ya abidə rast gəlir, onlar qəhrəmanı yeməyə qonaq edir, sonra o dünyada necə hərəkət etmək lazım olduğunu ona izah edirlər. Eyni elementi doğma məkandan Hindistan, Yəmən, Misir, Çin kimi real məkanlara doğru yerdəyişmələrdə də izləyirik. Qədim insanların təsəvvüründə o dünyaya səfərlə Çinə, Hindistana, Misirə səfər arasında heç bir fərq yoxdur. Hər ikisi onun nəzərində yad məkandır, ona görə həmin məkanlara doğru yerdəyişmələr eyni prinsiplərlə verilir.

Yad məkana keçid müəyyən rituallarla müşayiət olunur. Mifoloji təfəkkürdə ölüm keçid kimi başa düşülür. Ona görə o dünyaya keçid zamanı qəhrəman müvəqqəti ölüm vəziyyəti alır (quyuya düşən qəhrəman bir müddət huşsuz vəziyyətdə qalır, yaxud o dünyaya yollananda lövhü oxuyub gözlərini yumur), və ya o dünya varlıqlarının əlamətini qəbul edir (özünü axsaqlığa vurur, keçəl qılığına girir, heyvan cildinə girir, onu adı ilə çağırırsalar da, dönüb baxmır, danışdırsalar da, dinmir). Qəhrəmanın o dünyada uğuru bundan asılıdır. O, başqa dünyaya məxsus olduğunu nə qədər gizləyə bilirsə, yad məkanda bir o qədər sərbəst hərəkət edə bilər.

Məkan yerdəyişmələrində yeməyin xüsusi önəmi vardır. Bildiyimiz kimi, nağıllarda yad məkana gələn qəhrəman burada hazır yeməklə qarşılaşır, yaxud qarşılaşdığı köməkçi personajlar onu yeməyə qonaq edib sonra yad məkana yola salırlar. Yeməyin marginal məkanlarla əlaqələndirilməsi onun keçid rolu oynamasından qaynaqlanır. Yemək tərkibinə və mənşəyinə görə təbiətə məxsusdur, amma həmin ərzaqlardan hazırlanan qida artıq mədəniyyət aktıdır, təbiətdən mədəniyyətə keçidin nəticəsidir¹⁷. Məhz bu xüsusiyyətinə görə tədqiqatçılar yeməyə əks qütblüyü zəiflədən, neytrallaşdıran vasitə kimi baxırlar. Yunanlarda ölən şəxsin ağzına yağ və bal sürtülür, mifoloji təfəkkürdə

---

¹⁷ Мифы народов мира: [в 2 томах] / Глав. ред. С.А.Токарев. Москва: Советская энциклопедия, – 1980. – т. 1: Еда. – с. 353.

bu birdəfəlik və dönüşsüz keçidi təmin edir¹⁸. Azərbaycanda da yeməyin keçid funksiyasına dair ənənədə müəyyən təsəvvürlər mövcuddur. Zəngilan rayonunda ölü düşən evdə cənazə qapıdan çıxarılmamış balaca bir qabda da olsa halva çalınardı ki, həmin halvanın iyi, qoxusu ölünün burnuna çatsın¹⁹.

M.Eliadeye görə, ənənəvi cəmiyyətlər üçün doğma, mənimsənilən ərazi ilə naməlum, qeyri-müəyyən ərazilər arasında qarşıdurma xarakterikdir. Birinci tərəfdə dünya, kosmos, ikinci tərəfdə isə xotik məkan, yadların, demonların yaşadığı məkan durur. Həmin məkanı tutmaqla, onu mənimsəməklə insan həm də yad məkanı simvolik olaraq yenidən yaradır, kosmoqoniyani ritual təqlid yolu ilə onu kosmosa çevirir²⁰. Eynilə nağıllarda da doğma məkan əlamətləri ilə kosmosu xatırladır, yad məkan isə xaosu təmsil edir. Yad məkan doğma məkana qarşı aqressivliyi, dağıdıcı münasibəti ilə seçilir. Əjdaha suyun qabağını kəsərək şəhər əhlini susuz qoyur, div padşahın bağından almaları oğurlayır, bağa gəzməyə çıxmış qızı qaçırdır, yeddiqanad ifritə qəhrəmana əmisinin hədiyyə etdiyi toqqanı oğurlayır və s. O dünya varlıqlarının doğma məkana qarşı yönəlmiş bu dağıdıcı fəaliyyəti bu məkanı məhv etməyə, onu xaosa çevirməyə yönəlib. Miflərdə necə ilahi varlıqlar, mədəni qəhrəmanlar dünyanı xilas etmək üçün onlara qarşı vuruşursa, nağıllarda da qəhrəman öz dünyasını qorumaq, yad məkandan gələn təhlükəni aradan qaldırmaq üçün onlara qarşı mübarizə aparır. Ona görə də yad məkana edilən səfər həmin məkanın yenidən təşkili, onun mənimsənilməsi ilə tamamlanır. Qəhrəmanın yad məkandakı fəaliyyəti, onun tilsimini sındırması simvolik olaraq həmin məkanın mənimsənilməsi, onun yenidən yaradılması kimi başa düşülür. Qəhrəmanın həmin fəaliyyətindən sonra yad məkan xotik

---

¹⁸ Золотарева, Е.Н. Функции пищи в ритуалах перехода в традиционной греческой культуре. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-pischi-v-ritualah-perehoda-v-traditsionnoy-grecheskoy-kulture/viewer>.

¹⁹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir: [10 cildə] / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 10: Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri. – 2018. – s. 33

²⁰ Элиаде, М. Священное и мирское / М.Элиаде, пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К.Гарбовского. Москва: МГУ, – 1994, – с.28

səciyyəsinə itirir, doğma məkan üçün artıq təhlükə təşkil etmir.

“2.2. Yuxarı və aşağı qarşılıqlı” paragrafında isə Gülüstani-İrəm və Zülmət dünyası qütbləşməsindən bəhs olunur. “Tapdıq” nağılı bu qütbləşmənin əks olduğu nağıllardan biridir²¹. Nağılda dünya iki qütblü təsvir olunur: bu qütblərdən biri Gün xanımın hakim olduğu Gülüstani-İrəm, digəri isə Tufan divin padşahlıq etdiyi Zülmət dünyasıdır. Zülmət dünyası qaranlığın hakim olduğu, əjdaha, div, ifritə kimi demonik varlıqların yaşadığı xaoslu bir məkan kimi təsvir olunur. Gülüstani-İrəm isə ondan fərqli olaraq göylə əlaqəlidir, pərilərin, mələklərin yaşadığı, daim işıqın, nurun hakim olduğu məkan kimi verilir. Bu dünyalar bir-birinə ziddiyyət təşkil etdiyi üçün Şəms anasının Tufan divlə evlənməsinə qarşı çıxır, hər vəchlə onların izdivacına mane olmağa çalışır. Bu məqsədlə Qaf dağına qırx yerə parçalayır, Tufan divi qırxıncı dağa həbs edir. Bu əkslik aradan qalxmıdığı təqdirdə onların qovuşması mümkün görünür. Bu əksliyi isə ancaq orta dünyanın hesabına aradan qaldırmaq mümkündür.

“Tapdıq” nağılında Yer Gülüstani-İrəmlə Zülmət dünyası arasında yerləşən orta dünya kimi təsvir olunur. Mifoloji təsəvvürdə mərkəz kainatda uyum yaradıcı, əks qütblər arasında neytrallaşdırıcı rol oynayır. Tapdıq da Yeri təmsil edən personaj kimi əks qütblər arasında tənzimləyici rol oynayır. Digər medial personajlar kimi o da demonik mənşəyə malikdir: Gün xanımla Tufan divin oğludur. Gün xanım Tufan divlə izdivacına qarşı olan qızı Şəmsin qorxusundan onu Süleyman tacirin yolu üstünə atır. Oğul həsrəti çəkən Süleyman tacir onu övladlığa götürərək öz balası kimi böyüdür. Tapdıq Tufan div tərəfindən qaçırılan və ölü tilsiminə salınan bacısını xilas etməyə yollanır. Demonik mənşəli olduğu üçün yad məkanda fəaliyyət göstərmək onun üçün çətin olur. Gülüstani-İrəmə ayaq basdıqda torpaq onu geri tullamır, onu özünükü kimi qəbul edir. Qeyri-adi gücü sayəsində Zülmət dünyasının hökmdarı Tufan divlə vuruşur. Tapdığı yad məkana səfəri onun yenidən təşkili ilə yekunlaşır. Nağılın sonunda o, Gülüstani-İrəmlə Zülmət dünyasının padşahı olur, Süleyman tacirin qızı ilə evlənilir. Nəticədə üçlü dünya –

---

²¹ Azərbaycan nağılları. Beç cildə, IV cild. / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, – s. 38

Gülüstani-İrəm-Yer-Zülmət dünyası onun timsalında birləşir.²²

“2.3. Müqəddəs məkan və dünyəvi məkan qarşılıqlıdır” paraqrafında dini nağıllardakı məkanın xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Dini-əxlaqi görüşlərin xalq arasında təbliğinə xidmət etdiyindən dini nağıllarda məkan buna uyğun olaraq müsəlman-kafir, müqəddəs-dünyəvi, halal-haram qarşılıqlıdır əsasında qurulur. Məkana dini-əxlaqi ölçülərdən, halal və haram prizmasından yanaşılır, bununla əlaqədar bu dəyərlərin qorunduğu məkan pak, təmiz, müqəddəs, onların pozulduğu yerlər isə haramlığın, pis əməllərin baş alıb-getdiyi məkan kimi verilir. Sehrli nağıllarda yad məkan fərqli qatlardan, təbəqələrdən təşkil olunduğu halda, doğma məkan vahid məkan kimi verilirdi. Dini nağıllarda bu münasibətin artıq dəyişdiyini, insan yaşayan məkanın da əks qütblər əsasında təşkil olunduğunu müşahidə edirik. Bu əksliyin bir tərəfində haramlığın baş aldığı, dini-əxlaqi dəyərlərin pozulduğu məkan durursa, digər tərəfində Məkkə, Kərbəla kimi müqəddəs məkanlar durur.

Müqəddəs məkanlar Allaha ən yaxın yer hesab olunur, insanların diləyi burada daha tez eşidilir. Ona görə dindar insanlar öz nicatını dünyəvi, günaha batmış məkandan uzaqlaşmaqda, əsl məkana, müqəddəs məkana sığınmaqda görmüşlər. A.Y.Qureviç orta əsr insanının məkana baxışından bəhs edərkən yazır: *“Dini nağıllarda əhəmiyyətli yer tutan ziyarət müqəddəs yerlərə adi səfər deyil, Allaha mənəvi yol kimi başa düşülür. Müqəddəs yerlərə səyahət günaha batmış məkandan müqəddəs yerlərə uzaqlaşmaq cəhdidir”*²³. Nağıllarda bu, dünyəvi məkanda haqsızlığa uğrayan, üzərinə böhtan atılan şəxsin müqəddəs məkana gedərək orada nicat tapması şəklində öz əksini tapmışdır. “Yəhudi qızı” nağılında padşah arvadını övladının başını kəsməkdə günahlandıraraq saraydan qovur, qızı təqib edən ata onunla evlənmək istəyir, rədd cavabı aldığı üçün qızın qollarını kəsir. Dünyəvi məkanda bu qədər haqsızlığa uğrayan qadın Həzrət Abbasın məzarını ziyarət edir, orada nicat tapır. Arvadının günahsız olduğu üzə çıxandan sonra padşah onu yenidən saraya qaytarmaq istəsə də, qadın

---

²² Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Əhliman Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2005. – s.336.

²³ Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры. / А.Я.Гуревич. – Москва: Искусство, – 1984, – с. 74

onunla getmir, müqəddəs məkanda qalıb süpürgəçi işləməyi sarayda cah-cəlal içində yaşamaqdan üstün tutur²⁴.

Dini nağıllarda müqəddəs məkanlara ziyarət həm də dini-əxlaqi baxımdan yüksəlmə, ucalma kimi başa düşülür. Əgər sehrli nağıllarda Məkkəyə, Kərbəlaya, Məşhədə ziyarət nağılın ekspozisiya hissəsində evdən ayrılma səbəbi kimi çıxış edir və baş verəcək ziyana zəmin hazırlayırdısa, dini nağıllarda belə məkanlara ziyarət əxlaqi yüksəlişin nəticəsi kimi verilir. Bunun ən bariz nümunəsi xeyir əməl sahibi insanların Həccə getmədikləri halda belə onların qiyabi olaraq Həccə ziyarət etmiş kimi verilmələri, Həccdə hamıdan öndə saf tutmaları, müştəyidin yanında oturmalarıdır. Bu insanlar əməlləri, tutduğu işlər sayəsində o zirvəyə ucalmışlar.

Orta əsr insanların təsəvvüründə günah ancaq insana məxsusdur. Ona görə Göy dini nağıllarda Allahın, mələklərin yaşadığı məkan, əbədi həyatın, ideal həyatın olduğu yer kimi, yer isə müvəqqəti yaşam yeri, günahla dolu məkan kimi verilir. Bununla əlaqədar dini nağıllarda əxlaqi, iqtisadi baxımdan yüksəliş yuxarıya doğru, çöküş, tənəzzül isə aşağıya doğru hərəkət kimi verilir. Bunun ən bariz nümunəsi “Şah qızının arzusu” nağılında öz əksini tapıb. Nağılda gəlin karvanının önünü kəsən oğlan şah qızından nə arzusu olduğunu xəbər aldıqda gəlinin cavabı bu olur ki, uzun nərdivanım, polad çəkcim və yüz əllilik mismarım olardı. Gəlin şah qızıdır, özü də şah oğluna ərə gedir. Bu qədər zənginliyin, var-dövlətin qarşısında onun istədiyi şey oğlana təəccüblü gəlir. Əslində gəlin çox gözəl bilir ki, hər yaxşı günün bir pis günü, hər yüksəlişin bir çöküşü var. Ona görə özünə nərdivanla mismar arzu edir ki, pis gün gələndə nərdivanla yuxarı qalxıb özünü göyə mismarlasın, Allah onu oradan (zənginlikdən, çatdığı mənəbdən) endirəndə birdən-birə deyil, pillə-pillə endirsin²⁵.

Dünyanın əks qütblər şəklində təşkili əslində son nəticə deyil, məqsəd bu ziddiyyətin həllidir. Miflərdə bu ziddiyyət medial məkanlar

---

²⁴ Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s. 142

²⁵ Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s. 241

vasitəsi ilə, bir ziddiyyətin digərini əvəzləməsi ilə həll edilir²⁶. Dini nağıllarda isə bu ziddiyyət ya dünyəvi məkandan, günah dolu məkandan qaçaraq müqəddəs məkana sığınmaqla, ya da məkanın yenidən təşkili ilə öz həllini tapır. Məhz bu səbəbdən kafir dünyasına hər səfər onun yenidən təşkili ilə yekunlaşır.

Üçüncü fəsil **“Azərbaycan nağıllarında zaman anlayışı”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. **“3.1. Sehrli nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri”** paragrafında qeyd olunur ki, nağıllarda zamanla məkan vəhdətdədir, zaman məkana görə formalaşdığı üçün hər nağıl qrupunda o, fərqli səciyyə kəsb edir. Sehrli nağıllarda zaman fantastik zamandır. Sehrli nağıl dünyasında hərəkət edə bilmək üçün sehrli güclərə, sehrli vasitələrə ehtiyac vardır. Onlara sahib olan zaman və məkanı da özünə tabe edir, qət edilməz məsafələri qısa zamanda aşır, kilometrəlcə uzaq məsafədən anında xəbər tutur. Bir sözlə, sehrli güc qəhrəmana ucsuz-bucaqsız bir hakimiyyət verir. Sehrli gücləri sayəsində o, zamanı durdura, onu sürətləndirə, keçmiş geri qaytara bilir. Bağban cavanlıq almasını yeyərək on beş yaşında oğlana çevrilir, padşah dərya aygırının südündə çimib cavanlaşır, gənc sehrli almadan bir dişlək almaqla ölümünü yaxınlaşdırır. Sehrli gücləri olduqdan sonra qəhrəmanın qarşısında keçilməz sədd, aşılmaz əngəl qalmır. Belə gücləri sayəsində ucsuz-bucaqsız dəryalar onun üçün heç bir əngəl törətmir, gəmi olmadıqda belə dəryanın içində yol açaraq hərəkət edə bilir. Bir sözlə, sehrli gücə, əşyaya sahib olmaq zaman üzərində sərhədsiz hakimiyyət deməkdir.

Bu paragrafda həm də bioqrafik zaman anlayışından çıxış edərək sehrli nağıllardakı zamanın xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, nağıllarda zaman hərəkətlə, fəaliyyətlə bir yerdə qavranılır, hərəkətdən kənarda zaman yoxdur. Ona görə də nağılda hər şey hərəkətdə verilir, o şey ki hərəkət etmir, ondan danışılmır. “Tənbəl Əhməd” nağılında oturduğu yerdən durmağa ərinən qəhrəmanın bioqrafik zamanı şah qızı ilə evlənməsindən sonra başlayır. Ona qədər qəhrəman haqqında sadəcə onun tənbəl olduğu, oturduğu yerdən durmağa ərindiyi məlum idi, amma şah qızı ilə evləndikdən sonra

---

²⁶ Леви-Стросс, К. Структурная антропология / К.Леви-Стросс. – Москва: Главная редакция восточной литературы, – 1985, – с.201

tədricən əməyə, zəhmətə alışı, xeyli var-dövlət, sərvət əldə edir²⁷.

Nağıl zamanı qəhrəmanın zamanıdır. Burada hadisələr qəhrəmanı izləyir. Onun dünyaya gəlişindən tutmuş müəyyən sınaqlardan, çətinliklərdən keçib nağıl dəyərlərinə yiyələnməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. İkinci dərəcəli personajlardan isə yalnız qəhrəmanla əlaqəli olduğu zaman söhbət açılır. Ona görə nağılda qəhrəmanın doğuluşu, uşaqlıq dövrü, məktəbə getməsi haqqında məlumatlar verildiyi halda, ikinci dərəcəli personajlarda belə məlumatlar yoxdur. S.Y.Neklyudovun da ifadə etdiyi kimi, “*ikinci dərəcəli personajlar ya tamamilə yaş səciyyəsinə itirir, ya da statik bir yaşda təsvir olunurlar*”²⁸. Bu personajlar yaşca dəyişmiş, bir yaşda təsvir olunurlar. Qəhrəman üçün bioloji zaman irəliləsə də, onlar üçün zaman durmuşdur. “Ceyran” nağlında Rum padşahının oğlu Əhməd Zərgöva xanımı almaq üçün onun ölkəsinə hücum edir, amma qızı ala bilmir, Hind padşahı onu sandığa salıb bağda quyuda basdırır. Neçə ildən sonra quyudan xilas olan Rum padşahının oğlu bu dəfə ceyran ətinin yeyilməsi nəticəsində doğulan qəhrəmanın – Ceyranın əli ilə Zərgöva xanımı almaq istəyir, amma Ceyranın Hind padşahının qızına aşiq olması onun planlarını pozur²⁹. Üstündən illər keçməsinə baxmayaraq Hind padşahının qızının yaşlanmasından, qocalmasından nağılda bir kəlmə belə söz açılmaz. Sanki zaman qəhrəman üçün axıb: o doğulub, böyüyüb, həddi-buluğa dolub, amma Zərgöva xanım üçün bu müddət heç bir dəyişiklik baş verməyib. Onun üçün zaman durub.

O dünya varlıqlarında bioloji zaman daha uzundur. Demonik varlıqlarda bioloji zaman bədənin deyil, ruhun varlığı ilə ölçülür. Demonik varlıq öldürülə bilər, amma onun ruhu məhv edilmədikcə o tam öldürülmüş sayılmır. Həmin ruh müəyyən əşyalarda öz yaşamını sürdürür, bir müddət sonra başqa cildə, başqa şəkildə yenidən dünyaya gəlir. Ona görə tam məhv etmək üçün onun ruhunu məhv etmək lazımdır.

---

²⁷ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Hənəfi Zeynalli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s.360.

²⁸ Неклюдов, С.Ю. Поэтика эпического повествования: пространство и время / С.Ю.Неклюдов. Москва: Форум, – 2015, – с.75

²⁹ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.192

Nağıllarda döyüş səhnələrini təsvir edərkən tez-tez qeyd olunur ki, qəhrəman düşməni qaldırıb yerə elə çırpdı ki, tikəsi ələ gəlmədi. İlk baxışdan adi təsvir səciyyəsi bağışlasa da, əslində bu adi bir detal deyil. Nağıllarda tez-tez şahidi oluruq ki, qəhrəman düşməni öldürdükdən sonra onu parça-parça doğrayır. S.Y.Neklyudov bu xüsusda yazır: *“Arxaik və ənənəvi folklorun fantastik süjetlərində ölüm, bir qayda olaraq, mütləq olmur, məlum vəziyyətlərdə o geri qayıdan prosesdir. Tam məhv etmə bədəni ancaq çoxlu xırda və bir-biri ilə əlaqəsi olmayan hissələrə parçalamaqla mümkündür”*³⁰. Məhz buna görə nağıllarda qəhrəman düşməni öldürdükdən sonra onu tikələrə bölür, Həzrət Əli Səcayə pəhləvanı öldürdükdən sonra onun cəsədini yandırır küllünü göyə sovurur³¹. Çirkin qızı bədəninin hissələrə parçalanması üçün dəli qatırın quyruğuna bağlayıb dağa-daşa buraxırlar³². Tikəsinin ələ gəlməməsi onun tam məhv edildiyi anlamına gəlir. Sehrli nağıllar məzmun elementlərinin forma elementinə çevrilməsi nəticəsində təşkil olunduğundan ruhun məhv edilməsi haqqında həmin təsəvvürlərdən sonralar təsvir elementi kimi istifadə edilmişdir.

“3.2. Dini nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri” paraqrafında qeyd olunur ki, dini nağıllarda bioloji zaman sehrli nağıllardan fərqlənir. Sehrli nağıllarda sehrli gücə sahib olan bioloji zamana da hakimdir. Sehrli vasitələrə sahib olan şəxs zamanı irəli apara və ya geri qaytara bilir. Dini nağıllarda isə insan zaman üzərində hakim olmadığından bioloji zaman onun ixtiyarında deyil, əksinə, zaman insana hakimdir. Bunun ən bariz nümunəsi “Belə də qalmaz” (TR 996***)³³ nağılında verilib. Nağılda qəhrəman bir sahibkara nökr olur. Sahikar onu cütə qoşur. Yoldan keçən tacirin onun bu halına acıdığını görən nökr deyir: “Belə də qalmaz”. Bir müddət sonra sahibkar ölür, onun var-dövləti nökrə qalır. Vəzir ölür,

---

³⁰ Неклюдов, С.Ю. Душа убиваемая и мстящая // Труды по знаковым системам, вып. 7, – Тарту, – 1975. – с. 68.

³¹ Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.19

³² Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.119

³³ Nağılın süjet nömrəsi İ.Rüstəmzadənin “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi” (2013) kitabı əsasında verilib.

nökər vəzirliyə gətirilir, padşah ölür, o, padşah seçilir, amma hər dəfə də tacirlə görüşəndə ona “belə də qalmaz” deyir. Bir müddətdən sonra tacir yenə ona baş çəkməyə gələndə padşahın öldüyü məlum olur. Axırda sel qəbiristanlığı yuyub aparır, onun qəbrindən əsər-ələmət də qalmır. Göründüyü kimi, sehrlı nağıllardakı fantastik zaman anlayışı burada yoxdur. Qəhrəmanın zamanı saxlamağa və ya yubatmağa ixtiyarı yoxdur, zaman öz axarındadır. Bir zamanlar cütə qoşulan nöker sonralar vəzir olur, padşah olur, amma bu da uzun sürmür, o, dünyasını dəyişir. Bioloji zaman qəhrəmanın ölümü ilə bitmir. Sel qəbri yuyub apardıqdan, ondan əsər-ələmət qalmadıqdan sonra artıq bioloji zaman da tamamlanmış olur.

Dini nağıllarda bioqrafik zaman bizə alın yazısı, tale kimi təqdim olunur. İnsan bu yazını dəyişə bilməz. Alın yazısını pozmaq istəyənlər, Allahın yazdığı əcəldən qaçmaq istəyənlər haqqında süjetlər dini nağıllarda geniş yayılmış, bu mövzu fərqli süjetlərdə özünə yer tapmışdır. Buna baxmayaraq, nəticə hamısında eynidir. Kimsə alın yazısından qaça bilmir, kimsə onu poza bilmir. Allahın yazısı, qədəri qarşısında insan acizdir. Ona görə dini nağıllarda insan Allahın qədərinə heç bir müqavimət göstərmir, əksinə, onu olduğu kimi qəbul edir, onunla barışır. Bilir ki, onu dəyişmək, Allahın yazısını pozmaq onun iqtidarında deyil. Allahın yazdığına etiraz etmək isə ona qarşı gəlmək kimi yozulur və bunun cəzası ağır olur.

Dini nağıllarda insan ömrü yaşadığı illərin sayı ilə deyil, gördüyü işlərlə, qazandığı savabla hesablanır. İnsan ömrünə o dünyanı qazanmaq üçün vasitə kimi baxıldığı üçün bu nağıllarda uzun ömrün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İnsan nə qədər uzun ömür sürsə, günaha batma, günah qazanma ehtimalı bir o qədər çoxdur. Ona görə dini nağıllarda insanın cavan ikən ölməsinin şahidi oluruq. Belə insanlar düzgün yaşamları, günahsızlıqları ilə hələ gənc yaşlarından o dünyalarını qazanmış olurlar. Demək, dini nağıllarda bioloji zaman bizə savab qazanmaq üçün bir vasitə kimi təqdim olunur. Bunun nəticəsidir ki, Allahdan bu dünyasını istəyənlər Hatəm o dünyasını da qazanmaq üçün qırx yolun ayrıcında imarət tikdirib gəlib-gedəni yeməyə qonaq edir. Bu qonaqpərvərliyi sayəsində o

dünyasını da qazanır³⁴.

Nağıl qrupları fərqli dövrlərin məhsullarıdır və hər biri öz dövrünün insanının baxışlarını, təsəvvürlərini yansıdır. Sehrli nağıllar digər nağıl qrupları içərisində ən qədimidir, qədim mifoloji təsəvvürlər əsasında təşkil olunmuşlar³⁵. V.Y.Proppun sehrli nağılların kökünü qədim inisiyasiya mərasimlərində axtarması təsadüfi deyil³⁶. O dövr insanların təsəvvüründə zaman müstəqil deyildir. Sehrli vasitələrə yiyələnən insan həm də zamana hakim olur. İnsan sehrli gücləri vasitəsi ilə onu özünə tabe edər, cavanlıq alması, dirilik suyu vasitəsi ilə onu geri qaytara, ölənin insanı dirildə bilər. Dərya atının, yel atının köməyi ilə uzaq məsafələri qısalda, aylarla ölçülən yolu bir neçə saata qət edə bilər. Dini nağıllar isə təkallahlıq haqqında təsəvvürlər formalaşdıqdan sonra ortaya çıxmışdır. Bu dövr insanların təsəvvüründə zaman insan iradəsindən kənardadır. Dini nağıllar həmin dövr insanının baxışını yansıtdığından burada zaman ilahi zaman kimi təqdim olunur. İlahi zaman elə bir zamandır ki, insanların onu dəyişməyə ixtiyarı yoxdur. O Allah tərəfindən təyin olunur və onun iradəsinə tabedir.

Mifoloji təsəvvürdə zaman doğulan, böyüyən və yaşlaşan varlıqdır. Qızların evlənmək yaşına çatdıqlarını xəbər vermək üçün atalarına göndərdikləri yemiş də eyni təsəvvürü yansıdır. Burada zaman yemişin inkişafı fonunda təqdim olunur. Yemişin miyanə – əsl yeməli dövrü insanın evlilik vaxtına, qismən ötmüş və ya içi xarramış yemiş isə evlilik yaşını keçirmiş insana bənzədilir. Zamanın bioloji olaraq düşünlməsi, yəni onun kal, miyanə və xarramış olaraq xarakterizə edilməsi zamanın dövrəvililiyi haqqında arxaik təsəvvürlərdən qaynaqlanır. Qədim Şərqdə zaman dövrəvi şəkildə təsəvvür olunmuşdur. Hər gecənin üzünü sabaha açılır, hər qışın önü yazdır. Sabahın açılması, yazın gəlməsiylə zaman yenidən doğulur. Orta əsrlərdə zamana bu münasibət artıq dəyişmişdir, o, mifoloji mətnlərdəki kimi dövrəvi deyil,

---

³⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir: [10 cildə] / Toplayanlar: Ə.Əfzələddin, İ.Rüstəməzadə və b. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2: Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri. – 2012. – s.300

³⁵ Sehrli nağılların mifdən törəməsi haqqında bax: Мелетинский Е. М. Миф и сказка // Фольклор и этнография. Л.: “Наука”, 1970, с.139-148

³⁶ Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я.Пропп. – Москва: Лабиринт, – 2009. – 274 с.

düzxətli təsəvvür olunurdu. Dini nağıllar da həmin dövrün baxışlarını yansıtdığından burada da zaman düzxətli verilmişdir. Bunun ən bariz nümunəsini zamanın metaforalarında görürük. Dini nağıllarda zaman dövrəviliyi təmsil edən bioloji varlıqlara deyil, zamanın düzxətliyini, geri qayıtmazlığını təmsil edən yanan şama, axar suya bənzədilir. Zaman düzxətli, geri qayıtmaz təsvir olduğundan dini nağıllarda keçmiş ideallaşdırılır, müasir dövrə qarşı qoyulur.

“3.3. Nağıllarda zaman formulları” paraqrafında qeyd olunur ki, hər bir folklor janrının özünəməxsus ifadə və təsvir vasitələri vardır. Süjetlər nə qədər beynəlmiləl səciyyə kəsb etsə də, təsvir vasitələri, formullar bunun əksinə, milli səciyyə daşıyır və xalqın milli irsidir. Nağıl formulları sadəcə bədii təsvir vasitələri deyil, eyni zamanda nağılın poetik sistemini təşkil edən komponentlərdən biridir. Janrın poetik tələbləri əsasında formalaşdıqları üçün hər nağıl qrupunda fərqli səciyyə kəsb edirlər.

Zaman formullarında hadisələrin uzaq keçmişdə baş verdiyi ifadə olunur. Söyləyici hadisələrin baş verdiyi zamanı “keçmiş əyyamda”, “əyyami sabiqdə”, “qədim zamanda”, “keçmiş qərinələrdə”, “əyyami qədimdə” şəklində ifadə edir ki, bununla da nağıldakı hadisələrin uzaq keçmişdə baş verməsinə işarə edir. Zaman ifadə edən formul-lara diqqət yetirdikdə görürük ki, onlar arasında ciddi mənə fərqi yoxdur, hamısı sinonim ifadələrdən təşkil olunub. Formulun birinci tərəfi keçmiş, qədim, sabiq kimi sinonim sözlərdən, ikinci tərəfi isə zaman, qərinə, əyyam kimi mənaca bir-birinə yaxın ifadələrdən təşkil olunur. Zaman formullarının təmsalında görürük ki, formullar daşlaşmış ifadələr deyil, funksiyasını, əsas məzmunu qoruyub saxlamaqla forma baxımdan dəyişə bilirlər.

Sehrlı nağıllarda hadisələr xəyali zaman və məkana bağlanır. Təhkiyənin gerçəkliyini şübhə altına salan bu formulların Azərbaycan nağıllarında “göy imamın belində, Məmmədnəsir tinində”, “xoruzun belində”, “dəvənin quyruğu yerə dəyəndə” variantları mövcuddur³⁷. Azərbaycan nağıllarında ironik formulların sayının bu qədər azlığı pişrov nümunələrinin az olması ilə bağlıdır. Bu formullara adətən

---

³⁷ İsgəndərova, V.Z. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında) / V.İsgəndərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.24

pişrovların tərkibində rast gəlinir. Pişrovlar isə professional nağıl söyləyicilərinin repertuarı üçün xarakterikdir, zamanında bu söyləyicilərin repertuarı toplanmadığı üçün bu gün Azərbaycan nağıllarında pişrov nümunələrinin sayı olduqca azdır.

Nağıl zamanı qeyri-müəyyən zamandır. Sadəcə ona görə yox ki hadisələr qeyri müəyyən zamana bağlanır, həm də nağıl daxilində epizodlar arasındakı əlaqə də “günlərin bir günündə”, “bir gün”, “bir müddət” kimi qeyri-müəyyən zaman bildirən sözlər vasitəsi ilə yaradılır. Çərşənbə, cümə, şənbə, bazar kimi konkret zaman ifadə edən sözlər nağıllarda çox az işlənir. Nağıllarda zaman bildirən söz və ifadələrin hamısı qeyri-müəyyən zaman anlayışlarıdır. Bir gün yenə oturmuşdu öz dükanında, qabağında qəlyan, dükana bir zənən girdi³⁸; Günün birində yolda bir əbalı-qəbalı şəxs – alim rast olur buna³⁹. Bu cür zaman ifadələrinin formalaşması üçün qeyri-müəyyənlik ifadə edən “bir” sözündən istifadə olunur. Həmin kəlmə təkcə gün deyil, zaman ifadə edən sabah, axşam və digər sözlərin qarşısında işlənərək qeyri-müəyyən zamanı, ölkə, şəhər, kənd sözlərinin qarşısında işlənərək qeyri-müəyyən məkanı ifadə edir.

“Nəticə” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan nağıllarındakı məkan adları ilk dəfə doğma və yad qarşıdurması əsasında təhlil edilmiş, müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan nağılları xalqın tarixi coğrafiyasını əks etdirir və xalq yaşadığı tarixi coğrafiyanı doğma məkan kimi mənimsəmiş, onun sərhədlərindən kənarında yerləşən ölkələri isə yad məkan kimi qəbul etmişdir.

2. İnsan təfəkkürünün inkişafı, dünyaya, ətraf ələmə baxışın dəyişməsi nağıllarda fərqli məkan və zaman anlayışlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Məkan və zaman forma yaradan elementlər olduğu üçün onların səciyyəsinin dəyişməsi fərqli nağıl qruplarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

3. Nağıl məkanının təşkilində əhəmiyyətli rol oynayan doğma və

---

³⁸ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən Məmməd Hüseyin Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.180

³⁹ Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.123

yad məkan əksiliyi mifoloji mətnlərdəki xaos-kosmos qarşıdurmasının təzahür formasıdır. Mifoloji mətnlər üçün xarakterik olan xaos-kosmos mübarizəsi sonralar nağıllara keçərək burada doğma və yad, bu dünya və o dünya, işıqlı və qaranlıq dünya, müqəddəs və dünyəvi məkan şəklini almışdır.

4. Məkanın əks qütblər əsasında təşkili təkcə bu qütblərin mübarizəsini əks etdirmir, eyni zamanda bu ziddiyyətin həllini də tələb edir. Sehrli nağıllarda bu ziddiyyət yad məkanın yenidən təşkili, onun mənimsənilməsi ilə həll edilir. Qəhrəmanın yad məkandakı fəaliyyəti, onun tilsimini sındırması simvolik olaraq həmin məkanın mənimsənilməsi, onun yenidən yaradılması kimi başa düşülür. Qəhrəmanın həmin fəaliyyətindən sonra yad məkan xaotik səciyyəsinə itirir, doğma məkanın bir parçasına çevrilərək onun üçün artıq təhlükə təşkil etmir. Dini nağıllarda isə kafir dünyasının müsəlmanlaşdırılması ilə əksqütblük aradan qaldırılır.

5. Nağıl məkanının əks qütblər əsasında təşkil olunması nağıl strukturunda medial məkanların rolunu artırmışdır. Belə məkanlar yumşaldıcı rol oynayır, əks qütbləri bir-birinə bağlayır, onlar arasında keçidi təmin edir. Neytral məkanların nağıl strukturunda rolunun artması bu məkanla bağlı sənət sahələrinin – ovçuluq, odunçuluq, balıqçılıq və s. aktivləşməsinə səbəb olmuşdur.

6. Məkan və zaman anlayışları nağılların poetik sistemi fonunda araşdırılmış, sehrli nağıllarda onun fantastik səciyyə kəsb etdiyi, dini nağıllarda isə dini-əxlaqi dəyərlər əsasında formalaşdığı müəyyən edilmişdir.

7. Sehrli nağıllarda zaman fantastik zamandır. Sehrli nağıl dünyasında hərəkət edə bilmək üçün sehrli güclərə, sehrli vasitələrə ehtiyac vardır. Sehrli güc və əşyaya sahib olan şəxs məkan və zaman üzərində sərhədsiz hakimiyyət əldə edir, zaman və məkanı özünə tabe edir. Dini nağıllarda isə qəhrəmanın belə bir gücü olmadığı üçün zaman ona tabe deyildir, əksinə, o, zamana tabedir. Onun zamanı geri qaytarmağa, onu dayandıрмаğa və ya sürətləndirməyə ixtiyarı yoxdur. Burada zamanın bir hakimi vardır, o da Allahdır.

8. Sehrli nağıllarda zaman dövrəvi zamandır, o doğulan, böyüyən və yaşlanan varlıq kimi təsvir olunur, ona görə də sehrli nağıllarda zaman bioloji varlıqlara (insan, yemiş və s.) bənzədilir. Dini

nağıllarda isə zaman düzxətli, geridönməz proses kimi təsvir edilir, zamanın metaforası kimi isə həmin geridönməzliyi ifadə edən yanan şam və axar su elementləri çıxış edir.

9. “Tapdıq” nağılının təhlili göstərir ki, Göy və Zülmət dünyası arasında yerləşən Yer, yəni bizim dünya qədim insanların təsəvvürünə görə orta məkan funksiyası yerinə yetirir və qütblər arasında yumşaldıcı, tənzimləyici rol oynayır.

10. Nağıllarda zaman məkana tabe anlayışdır, nağıl məkanının fantastik və ya dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təşkilindən asılı olaraq zamanın da səciyyəsi dəyişir. Sehrli nağıllarda o fantastik səciyyə kəsb edir, sehrli vasitələrə, sehrli güclərə sahib olan həm də zamana hakim olur. Dini nağıllarda isə dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təşkil olunur və insan iradəsindən kənar təsvir olunur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Naxçıvan nağıl təhkiyəsində zaman və məkan // Naxçıvan Muxtar Respublikasının 95 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, –Naxçıvan: Qeyrət, –28 fevral 2019 - cu il, – s. 252-253

2. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında zaman və məkan məsələləri // – “Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni müstəvidə” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Naxçıvan: Qeyrət, Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 29 aprel 2019-cu il, – s. 161-163

3. Azərbaycan nağıllarında məkan elementlərinin semantik təsviri // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2020. №1 (102), – s. 38-49

4. Nağıllarda zaman və məkan formullarının semantik və praqmatik funksiyaları // Humanitar və ictimai elmlər üzrə I Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: Zəngəzurda, – 24 iyul, – 2020, – s. 144-148. DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/3-7

5. Naxçıvan nağıllarında zaman və məkan formulları //– Naxçıvan: mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan, Beynəlxalq elmi

konfransın materialları, –Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, –”Naxçıvan” Universiteti, – 22-23 oktyabr 2020- ci il, – s.150-153.

6. Use of fairy tales in teaching English in primary schools //– “İnformasiya, elm, texnologiya və universitet perspektivləri” mövzusunda doktorantların və gənc tədqiqatçıların onlayn Respublika Elmi Konfransının materialları, –Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin mətbəəsi, – 18 dekabr 2020 –ci il, – s.202-203

7. Azərbaycan nağıllarında yol xronotopu // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun Elmi-ədəbi toplusu, “Dədə Qorqud” jurnalı, – 2020. № 4 (71), – s. 100-110

8. Öz və yad məkan əksinəliyinin nağılların təşkilində rolu // – Naxçıvan: Tusi, –Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası), – 2021. № 3, – cild17, – s. 204-212

9. Azərbaycan nağıl məkanının təşkilində toponimlərin rolu // – Naxçıvan: Nuh, Naxçıvan Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. № 3(22), – s. 105-116

10. Dini nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi jurnalı - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2021. № 1, – s. 181-188.

11. Azərbaycan nağıllarında məkanın yuxarı-aşağı əksinəliyi əsasında təşkili // Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 140 illik yubileyinə həsr olunmuş “A Person in the History” adlı XIV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Türkiyə: Ankara, – 26 may, – 2021, – s.86-90.

12. Brief overview of semantic description of spatial elements in Azerbaijan fairy tales // –Russia, – Bulletin of science and practice, – vol. 6, №12, –2020, – pp. 509-519.

13. Toponyms in the Organization of the Azerbaijani Folktale Space // – Turkey: Akademik Tarih ve Düşünce dergisi , – 2022, № 1, – c. 9, – s. 168-187.

14. Azərbaycan nağıllarında müqəddəs məkan və dünyəvi məkan qarşıdurması // – Naxçıvan: Tusi, – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası), –2023, № 1, –cild 19, –ISSN 2218 – 4783, – s. 181-188

15. Epic Time in Azerbaijan Folk Tales (Based on Folk Tales Gathered in Nakhchivan) // –Turkey: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2023, cild10 (2), – s. 163-177.

16. On Characteristics of Epic Time in Magical and Religious Tales // Reviews of Modern ScienceProceedings of the 4th International Scientific Conference “ Reviews of Modern Science” , No. 4 (2023), – October 19-20, 2023, – Zürich, Switzerland, – 2023-10-22, – pp. 178-187. – DOI: 10.5281/zenodo.10032051

17. Organization of Space on the Basis of the Upper and Down Opposition in Azerbaijani Fairy Tales // International Scientific Symposium “The triumphant leader of the victorious people: İlham Aliyev” dedicated to the 44-Day Patriotic War and the Victory in Karabakh, – 25 November, 2023. – Stockholm, Sweden, – pp.92-99.

Dissertasiyanın müdafiəsi 26 yanvar 2024-cü il saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.39 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binası, I mərtəbə.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 dekabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.12.2023

Kağızın formatı: 60*90^{1/16}

Həcmi: 46517

Tiraj: 100 nüsxə